

<https://doi.org/10.28925/2524-0757.2022.23>
УДК: 908(477):338.48-6

Віталій АНДРЕЄВ,

професор кафедри історії України
Факультету суспільно-гуманітарних наук
Київського університету імені Бориса Грінченка,
доктор історичних наук, професор,
Київ, Україна

e-mail: v.andrieiev@kubg.edu.ua.

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-1830-0629>

Vitalii ANDRYEYEV,

Professor of the Department of Ukraine's History,
Faculty of Social and Humanitarian Sciences
Borys Grinchenko Kyiv University,
Doctor of History, Professor,
Kyiv, Ukraine

Світлана АНДРЕЄВА,

кандидатка історичних наук, доцентка,
незалежна дослідниця,
Київ, Україна

e-mail: ss.andrieieva@kubg.edu.ua

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0001-6082-064X>

Svitlana ANDRYEYEVA,

Independent Researcher,
PhD in History, Associate Professor,
Kyiv, Ukraine

Олександр КАРЯКА,

науковий співробітник відділу
«Польовий комітет» Інституту археології
Національної академії наук України,
кандидат історичних наук,
Київ, Україна

e-mail: akarjaka@ukr.net

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0003-3066-3641>

Oleksandr KARIAKA,

Researcher of the Department
of Field Committee, Institute of Archaeology
at the National Academy of Science of Ukraine,
PhD in History,
Kyiv, Ukraine

Михайло Бернов як піонер пішохідного туризму: мандрівки Півднем України та Кримом (Частина I. Південь України. Серпень 1895 р.)*

У статті розглянуто діяльність М. Бернова як одного із засновників пішохідного туризму у Російській імперії та Європі, зокрема його мандрівки Південною Україною і Кримом влітку 1895 р., суспільну актуалізацію знань про регіон і публікаційну активність. У першій частині цього дослідження реконструйовано маршрут мандрівника на основі його подорожніх записок «Из Одессы пешком по Крыму. Письма русского пешехода» (Санкт-Петербург, 1896) і даних періодики й детально висвітлено враження про мандрівку Південною Україною. Зроблено висновок, що Михайло Бернов створив у своїх записках широке різнобарвне полотно життя поліетнічного населення регіону кінця XIX ст., зафіксував особливості національної культури та характеру його мешканців, перспективи економічного розвитку, соціальну нерівність різних прошарків населення, залишив цікаві описи про відвідини маєтків найзаможніших поміщицьких родин Південної України — Скадовських і Фальц-Фейнів.

Ключові слова: Бернов М.О., Південна Україна, Крим, пішохідний туризм, подорожні записки.

Mykhailo Bernov as a Pioneer of Hiking Tourism: Travels through the South of Ukraine and the Crimea (Part I. South of Ukraine. August, 1895)**

This article examines the activities of Mykhailo Bernov as one of the founders of hiking tourism in the Russian Empire and Europe, his travels through Southern Ukraine, and then through the Crimea in the summer of 1895, the public updating of knowledge about the region and publishing activity. In the first part of this research,

* Публікація є першою частиною дослідження і присвячена мандрівці М. Бернова Південною Україною. Другу частину, про подорож Кримом, буде вміщено в наступному номері журналу.

** This publication is the first part of the investigation and devoted to the travel of M. Bernov in the South of Ukraine. Second part about the travel in Crimea will be published in the next issue of this journal.

Mykhailo Bernov's travel route is reconstructed based on his travel notes "From Odessa on foot to Crimea. Letters of a Russian Pedestrian" (St. Petersburg, 1896) and his impressions of his journey through Southern Ukraine are detailed.

The source research potential of notes is analysed. It is concluded that Mykhailo Bernov created a wide and colorful picture of the life of the polyethnic population of the region at the end of the 19th century, recorded the peculiarities of their national culture and character, prospects for economic development and social inequality of different strata of the population.

The main focus of Mykhailo Bernov's attention is concentrated on a person and his routine, living observation sometimes leads to dispelling stereotypes about certain ethnic groups. Besides, he communicated with ordinary people, but he intended to communicate with the local administration, officials, military personnel, famous persons, and scientists. Mykhailo Bernov left interesting descriptions of visits to the estates of the wealthiest landowning families of Southern Ukraine — the Skadovskys and the Falz-Fejns. Among other things, the traveler notes the Ukrainian (including Cossack) component in the culture, history and population of the region. In general, Mykhailo Bernov is characterised by an imperial style of thinking, the use of derogatory names of ethnic groups and territories, which was common in the Russian Empire at the end of the 19th century.

The traveler often compares the natural beauty of Southern Ukraine with the landscapes of various parts of Europe, North Africa and other ("Russian") provinces. He also wanted to see local monuments of architecture, history, archeology, art, museums, and theatres.

In general, the traveller considered the South of Ukraine to be an unattractive region for tourists due to the summer heat, dust, undeveloped infrastructure, etc.

Keywords: Mykhailo Bernov, Southern Ukraine, Crimea, hiking tourism, travel notes.

Жаль мені вас, міські ледарі,
що валяються в ліжку,
коли на дворі така благодать.
Я вас жалію, а ви мене.

М. Бернов

Це дослідження є продовженням попередніх публікацій авторів у «Київських історичних студіях» (2021–2022) про Михайла Олександровича Бернова (1864–1927?) — піонера пішохідного туризму на теренах Європи та Російської імперії (Андреев В., Андреева С., Каряка О., 2021; Андреев В., Андреева С., Каряка О., 2022), де було висвітлено основні фактори розвитку туризму, зокрема пішохідного, наприкінці XIX — початку XX ст., подано факти біографії та віхи становлення професійного мандрівника, реконструйовано маршрути його подорожей Іспанією та Північною Африкою на основі французької періодики й книги М. Бернова «Испания, Алжир и Сахара. Путевые очерки» (Санкт-Петербург, 1899) (Бернов М.А., 1899).

До початку XX ст. серед вищого й середнього класів Російської імперії сформувався сталий запит на подорожування не лише туристично привабливими куточками Європи чи екзотичними країнами, а й на мандрівки власними територіями, серед яких пріоритетними були нещодавно приєднані регіони й місцини із цікавою історією, пам'ятками природи та культури (Голоцван К.В., 2009).

Як нами вже відзначалося, М. Бернов, після успішних, навіть тріумфальних піших подорожей Європою, що викликали широкий суспільний розголос і зацікавлення, перейшов до опанування нових просторів — території Російської ім-

перії. Влітку — восени 1894 р. він відвідав Царство Польське та Литву, потім здійснив подорож із Одеси до Криму, надалі продовжив мандрувати і Західною Європою, і Балканами, і Туреччиною, згодом відбулися мандрівки Кавказом та Середньою Азією. Тобто, подорож Півднем України та Кримом — це складник пішохідного туризму на теренах Російської імперії. Його мандрівка Південною Україною та Кримом сприяла суспільній актуалізації знань про регіон (Андреев В., Андреева С., Каряка О., 2021. С. 61; Бернов М.А., 1896. С. 5).

За своїми враженнями від мандрівки М. Бернов традиційно оперативно робив дописи для публікації у регіональній та закордонній періодиці, а згодом за сприяння С.Б. Фальц-Фейн вийшло з друку відредаговане видання подорожніх записок — «Из Одессы пешком по Крыму. Письма русского пешехода» (Санкт-Петербург, 1896) (Бернов М.А., 1896). Власне сама назва записок — «письма русского пешехода» — свідчить про формат роботи автора й пояснює дещо фрагментарний характер викладу.

У записках немає точного датування, але з передмови й самого тексту складається враження, що подорож Південною Україною та Кримом відбулася у серпні 1894 р. За даними ж актуальної періодики нами встановлено, що йдеться про серпень 1895 р.⁴²

⁴² Le Petit Journal. 16.08.1895. P. 3; La Libeta. 16. 08.1895. P. 4.

У першій частині нашого дослідження реконструйовано маршрут подорожі М. Бернова Південною Україною та детально висвітлено його враження про мандрівку на основі записок. Записки М. Бернова до останнього часу не було введено у науковий обіг провідними фахівцями з історії Півдня України (Бойко А.В., 2021; Задерейчук А.А., 2009 та ін.). Вперше це історичне джерело було використане для реконструкції життя поміщицької садиби Скадовських у Білозерці під Херсоном (Чорноіваненко І. В., 2015).

Інтерес представляє порівняння у діахронному й синхронному вимірах записок М. Бернова 1896 р. та інших публікацій мандрівників регіоном. Наприклад, публікація письменника та етнографа українського походження О.С. Афанасьєва-Чужбинського (1817–1875) «Подорож у Південну Росію» (вперше вийшла російською у 2-х томах 1861 р.) (саме перший том — «Нариси Дніпра») (Афанасьєв-Чужбинський О.С., 2004).

Мета цієї статті — реконструкція маршруту подорожі М. Бернова Південною Україною та Кримом, суспільна й наукова актуалізація його доробку як джерела історії Південної України як поліетнічного регіону, з'ясування значення цієї подорожі для розвитку пішохідного туризму.

Подорож М. Бернова Південною Україною та Кримом відбулася за наступним маршрутом: Одеса — Дофинівка (суч. с. Нова Дофинівка, Одеська обл.) — Сичавка — Очаків — Анчикрак — Миколаїв — Берислав — Каховка — Чаплинка — Перекоп — Чигир (2,5 км на південь від суч. с. Ішунь, Крим; зараз не існує) — Джан-Сакал-Мангут (2 км на захід від суч. с. Полтавське, Крим; зараз не існує) — Табір (на північ від суч. с. Макарівка, Крим; зараз не існує) — Джурчи (на захід від суч. с. Первомайське, Крим; зараз не існує) — Джума-Аблам (на північ від суч. с. Трактове, Крим; зараз не існує) — Сарабуза (біля суч. аеропорту м. Сімферополь; зараз не існує) — Сімферополь — Бахчисарай — Тепе-Кермен — Айзис (зараз — західне передмістя м. Бахчисарай, Крим) — Ескі-Кермен — Севастополь — Балаклава — Варнаутка (на північний схід від суч. с. Резервне, Крим; зараз не існує) — Байдари (суч. с. Орлине, Крим) — Алушка — Ореанда — Ялта — Гурзуф — Алушта — Сімферополь.

(суч. с. Кам'янка, Миколаївська обл.) — Варварівка — Миколаїв (до міста з Варварівки переправився плавучим мостом) — Копані (суч. с. Посад-Покровське, Херсонська обл.) — Херсон — Скадовка (суч. смт. Білозерка, Херсонська обл.) — на один день, за сімейними обставинами, повернувся пароплавом до Одеси і знов до Херсона — Берислав — Каховка — Чаплинка — Асканія Нова — Преображенка (суч. с. Червоний Чабан, Херсонська обл.) — Перекоп — Чигир (2,5 км на південь від суч. с. Ішунь, Крим; зараз не існує) — Джан-Сакал-Мангут (2 км на захід від суч. с. Полтавське, Крим; зараз не існує) — Табір (на північ від суч. с. Макарівка, Крим; зараз не існує) — Джурчи (на захід від суч. с. Первомайське, Крим; зараз не існує) — Джума-Аблам (на північ від суч. с. Трактове, Крим; зараз не існує) — Сарабуза (біля суч. аеропорту м. Сімферополь; зараз не існує) — Сімферополь — Бахчисарай — Тепе-Кермен — Айзис (зараз — західне передмістя м. Бахчисарай, Крим) — Ескі-Кермен — Севастополь — Балаклава — Варнаутка (на північний схід від суч. с. Резервне, Крим; зараз не існує) — Байдари (суч. с. Орлине, Крим) — Алушка — Ореанда — Ялта — Гурзуф — Алушта — Сімферополь.

Маршрут реконструйовано на основі записок М. Бернова «Из Одессы пешком по Крыму. Письма русского пешехода» та інших джерел; складено карту-схему (рис. 1).

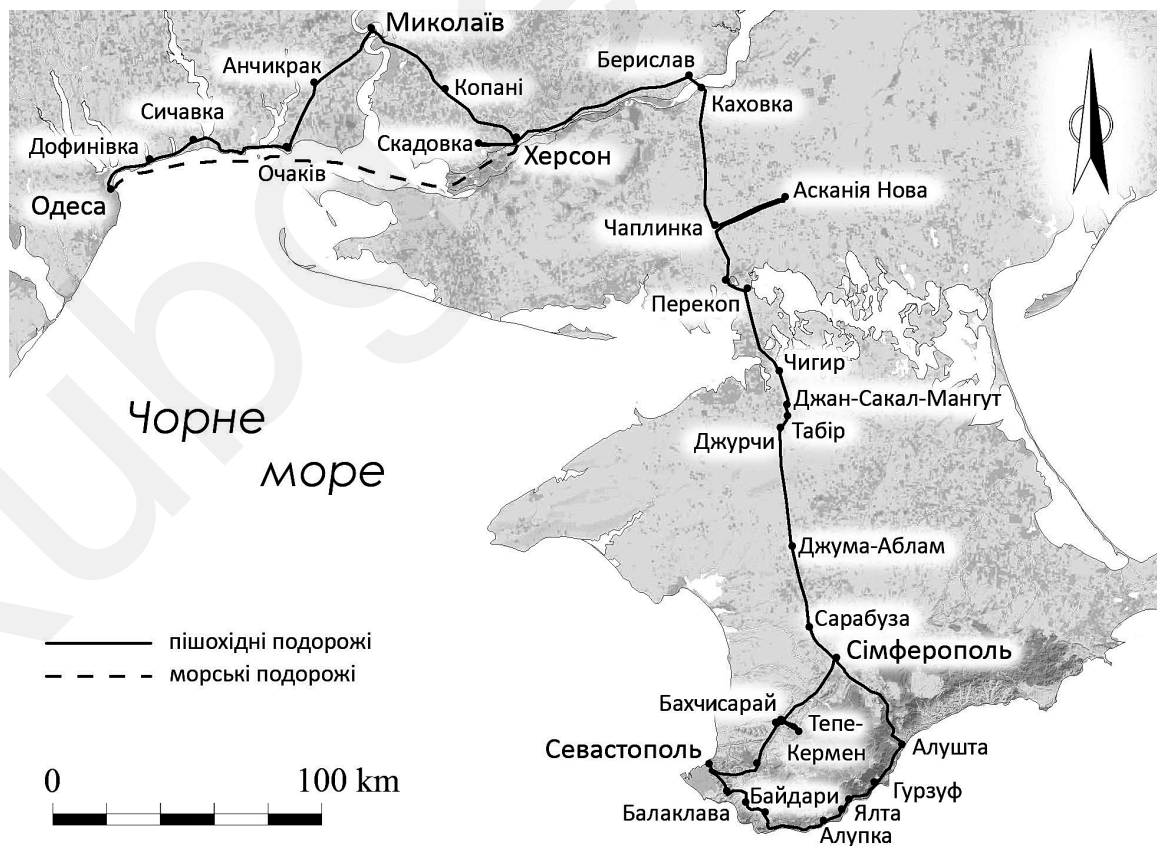

Рис. 1. Реконструкція подорожі М. Бернова Південною Україною та Кримом (1895). Карта-схема

Для проведення цієї реконструкції було проаналізовано численні матеріали трьохверстових карт другої половини XIX ст., які містять давні назви населених пунктів. Частина визначних місць зберегла свої історичні назви до нинішнього часу, однак численні невеличкі села перейменовувались (іноді неодноразово) у пізніші часи, а деякі зовсім зникли за часів існування Радянського Союзу внаслідок інтенсивного розвитку сільського господарства й масової колективізації описуваних територій, а також через депортації кримськотатарського народу.

Загалом мандрівник подолав близько 815 км, з них теренами Південної України — не менш ніж 445 км, що складало більшу половину загального маршруту, який пролягав причорноморськими степами, пересіченими руслами Дніпра та Південного Бугу, а також дрібними річками й лиманами. В основному подорож було здійснено пішки.

М. Бернов, подорожуючи Південною Україною та Кримом, ночував у готелях, постійних дворах, шинках, сараях або просто в тих, хто його запрошував у гості чи погоджувався надати притулок на ніч, також не хехтував він й ночівлею на природі. Так, наприклад, його перша ніч у дозорі була просто неба. Мандрівник влаштувався на пляжі біля моря, наклав плащем, під голову поклав ранець і заснув. А зранку, зі сходом сонця, занурився у море і знов продовжив свій шлях (Бернов М.А., 1896. С. 5).

Дорога під палючим південноукраїнським сонцем з монотонними пейзажами не дуже сподобалася мандрівнику — голий, випалений степ, пил і лише море «пестить око». Він доволі часто у записках наголошує на страшній спеці та пилу, від яких він просто задихався. Його враження про край виявилися гіршими, ніж він очікував. Сюди, писав він, хіба що за хлібом їздити, туристу звідси треба «бігом тікати», на сотні верст єдиною тінню є «тінь від телеграфних стовпів», «сісти хочеш — сідай у пил або багнуку», «клаптика трави не знайдеш» (Там само. С. 25). Під час подорожі Півднем України М. Бернов згадував красиві іспанські узбережжя, швейцарські пейзажі, скелясті береги Бретані та Алжиру. Проте, вказує він, то чуже, а тут — рідне (Там само. С. 5). Але, пише він, іноді трапляються «поетичні куточки», «гарненькі вілли» на зразок вілл французької Рив'єри (Там само. С. 2).

У цілому Південна Україна нагадала М. Бернову французькі колонії Північної Африки — «там усілякі покидьки і тут покидьків чимало», ще не так давно сюди відправляли людей на заслання. Люди тут, на його думку, суттєво відрізняються від населення інших губерній Російської імперії — «народ тут не той, що в центральній Русі», «більше дивиться у кишеньку», «хитрий», «підприємливий». Відзначає подорожній, що навіть місцева людність відрізняється антропологічно: «Придивіться краще до облич — яке різноманіт-

тя типів! Таке схрещення рас зазвичай дає інтелігентні, енергійні покоління» (Там само. С. 17).

М. Бернов приділив увагу й економічному розвитку регіону. Він звертає увагу на величезні земельні ресурси та їхній потенціал, на використання у сільському господарстві новітньої техніки (жатки, косарки, сівалки, молотилки), на експорт зерна, на роботу портів (наприклад, він став свідком, як у миколаївському порту завантажувалися збіжжям два величезні пароплави з Ліверпуля) тощо.

У селах, містечках і містах М. Бернов зазвичай намагався зустрітися з місцевою адміністрацією, чиновниками, відомими особами, науковцями та іншими. Також він прагнув подивитися місцеві пам'ятки архітектури, історії, археології, мистецтва, музеї, театри.

Дорогою з Одеси до Миколаєва М. Бернов зустрівся з кількома хазяйновитими місцевими поміщиками, які влаштували в себе штучні оази посеред випаленого степу. Всі вони наголошували на пияцтві народу й «злодійкуватості слов'янської натури». Сам М. Бернов, спостерігаючи за місцевими мешканцями, зауважує, що вони доволі ліниві і порівнює їх з іспанцями та арабами. Утім, на його думку, іспанці й араби хоч і ледарі, але задовольняються малим — їм достатньо «шматочка хліба, кілька апельсинів або оливок», «він воліє сидіти, дивитися на небо, особливо араб, здатний просидіти в такій споглядальній позі цілий день... або буде полоскатися в першій брудній калюжі», натомість «наш мужик» працювати не хоче, а сам жаліється (Там само. С. 16–17).

Проте мандрівник відзначив, порівнюючи місцевих мешканців (від мужика до вельможі) із своїми закордонними враженнями, що місцеві мешканці найгостинніші з усіх народів у світі (Там само. С. 2, 33). Також, характеризуючи українців, він відзначає, що пиячать вони менше, ніж росіяни, й мають надзвичайно розвинене почуття гумору: «Треба було побачити цю хохляцьку фізіономію, цю байдужість, з якою тільки хохли здатні казати найсмішніші речі. Смішити інших і самому не сміятися — ось справжній комізм» (Там само. С. 51). Мандрівник також відзначив, що українці народ славний, розумний і надійний (Там само. С. 2).

М. Бернов у своїх творах доволі часто негативно висловлювався про євреїв. Він сам визнає, що був вихований у «юдофобських ідеях» (Там само. С. 33). Мандрівник, як і під час подорожей Іспанією та Алжиром, негативно пише й про південноукраїнських євреїв. На його думку, вони неохайні та хитрі, а їхні жінки дуже любляють гарно вбиратися, але смаку в них немає і вони жадливі нечепури. Також він подає у дещо іронічній формі інформацію про прояви побутового антисемітизму серед місцевого населення, але не засуджує ці випадки (Там само. С. 26).

Утім, за свідченням самого М. Бернова, під час подорожі Південною Україною його «думка про євреїв значно змінилася на краще». Так, після низки знайомств, мандрівник підкреслює, що серед представників місцевого єврейства є чимало високоосвічених, гуманних, працелюбних і порядних людей. У Херсоні, наприклад, він зупинився в одного з найпопулярніших місцевих лікарів, який, на його думку, є зразком єврея, котрому «сміливо може позаздрити християнин» (Там само. С. 33–34).

Треба відмітити, що у порівнянні із подорожніми записками О. Афанасьєва-Чужбинського М. Бернов більш лояльно ставиться до єврейського населення. Це можна пов'язати як із значною еволюцією суспільно-економічного життя та національного розвитку єврейської спільноти регіону за останні десятиліття ХХ ст., так і з тим, що О. Афанасьєв-Чужбинський спостерігав переважно життя єврейських землеробських колоній, а М. Бернов — міський економічно та культурно розвинений сегмент єврейського населення Півдня.

Під час подорожі мандрівник часто цілеспрямовано зустрічався з військовими, очевидно, такий інтерес до військових був зумовлений його офіцерською службою у минулому. Наприклад, поблизу Очакова його увагу привернули прикордонники. Більшість із них була українцями. Згодом у Севастополі він часто зустрічався з моряками, серед яких також переважали українці.

Не хехтував М. Бернов і спілкуванням з простолюдом. Він використовував будь-яку нагоду для розмов із зустрічними — колишніми кріпаками, жebraками, селянами, рибалками, матросами, чумаками, заробітчанами, дрібними торговцями. Серед інших зацікавили його рибалки, об'єднані в артілі, які, окрім місцевих, приїжджали на Південь задля заробітку з різних губерній імперії («полтавські», «калузькі», «мінські») на сезон. Подорожній зауважив, що усе літо живуть вони у складених з очерету куренях і ловлять та продають скумбрію, камбалу, крабів і креветку. Іноді за сезон такому рибалці вдається отримати до ста п'ятдесяти карбованців чистого прибутку. Найбільш ходовим товаром була скумбрія (Бернов М.А., 1896. С. 3).

Від Одеси М. Бернов був у захваті: «...мені страшенно подобається Одеса». На його думку, вона не поступається кращим європейським містам. Він вважав, що одесити, критикуючи своє місто, часто бувають несправедливими. Подорожній схарактеризував місто як «російське», але «трохи західне» — «російські люди, російська вдача, російська мова з домішкою іноземних порядків, іноземного вміння жити» (Бернов М.А., 1896. С. 44–45).

Цікавим, на наш погляд, постає вибір подальшого маршруту просування М. Бернова, оскільки на західному узбережжі Південно-Бузького лиману біля с. Парутине (Миколаївська обл.) розта-

шоване античне місто Ольвія Понтійська — одна з перлин давньогрецької цивілізації, найзначуща на території континентальної України. Визнаємо, що на час описуваної подорожі на території цього городища систематичні наукові дослідження ще не проводилися, а знання у науковому середовищі про нього в основному базувались на епізодичних виданнях карт та інформації з приватних колекцій, що інтенсивно поповнювались у той час завдяки масовим грабівницьким розкопкам місцевих селян. Однак М. Бернов жодним словом не згадує про це античне місто, а свій маршрут прокладає від Очакова у північно-східному напрямку — через Анчикрак на Миколаїв, оминаючи Ольвію «дальньою дорогою».

З цього приводу можемо тільки обережно припустити, що мандрівник просто не знав про її існування, оскільки це давнє місто знаходилося на приватних територіях роду Мусіних-Пушкінних, а інформація про багаті знахідки розповсюджувалася передусім серед обмеженого кола збирачів старожитностей та колекціонерів того часу (Каряка О.В., 2018. С. 66–79). Інше припущення — Михайло Бернов, досвідчений мандрівник, вже мав досвід знайомства з пам'ятками античності Південної Європи та Північної Африки, у порівнянні з якими Ольвія просто не зацікавила його.

Сюжет про відвідини Очакова М. Бернов розпочав із історичної записки Г. Судковського про місто. Проте, як зауважив мандрівник, попри доволі насичену та давню історію, від стародавніх пам'яток у місті майже нічого не залишилося, окрім турецької мечеті, перебудованої у церкву. Загалом Очаків справив на нього враження маленького, нічим не примітного містечка, його забудову, окрім військових споруд, М. Бернов описав як «якийсь хаос» на «пилу та піску» (Бернов М.А., 1896. С. 8).

В Очакові М. Бернов гостював у непересічної особистості — 79-літнього протоієрея Г. Судковського, місцевого краєзнавця, релігійного діяча та батька відомого художника-мариніста Руфима Судковського (1850–1885), який помер у тридцять п'ять років, але, завдяки таланту, вписав своє ім'я в історію живопису Доля Р. Судковського, на думку Михайла Бернова, була прикладом того, як в Росії не вмюють цінувати таланти. На його переконання, якщо б Р. Судковський був німцем або англійцем, пам'ять про нього залишилася би у музеї, навчальному закладі, вулиці, названих на його честь тощо, а так лише родина оплакує його. Автор записок, віддаючи шану художнику, перелічує його найкращі картини й зауважує, що в родині зберігається ще чимало картин, зокрема незавершених (Там само. С. 10–11).

Також М. Бернов відвідав (був запрошений «на чай») й родину ад'ютанта очаківського коменданта. Дружина хазяїна — французенка, в домі — паризькі газети та журнали, інтелектуальні бесіди

на злободенні теми (мистецтво, корупція, байдужість і невігластво влади). Про корупцію та самоуправство місцевих високопосадовців М. Бернов зауважив, що «такого навіть у Сахарі немає» (Там само. С. 12–13).

Загалом, підсумовуючи відвідини Очакова, автор вказує, що як місто це «ніщо», але мешкає там чимало інтелігентних людей, в домах чути французьку мову й гру на іноземних фортепіано (Там само. С. 13).

Анчикрак М. Бернов схарактеризував як велике село, яке могло б називатися й містечком, — є лавки, кам'яна церква, єврейський молитовний будинок й по-модному одягнені люди (Там само. С. 12–13).

Миколаїв справив на М. Бернова доволі позитивне враження: «Миколаїв потопає у зелені. Перше враження чистенького міста, але провінційного». Відзначив, що вулиці в місті широкі, є чудовий бульвар, адміралтейство, пам'ятники (особливо — адміралу О.С. Грейгу), прогресивні, як на той час, навчальні заклади (наприклад, Училище для доньок нижніх чинів Чорноморського флоту) і гарні види на Буг та Інгул. Також сподобалися йому живописні околиці міста — Спаське урочище, палац Катерини II у мавританському стилі (Там само. С. 19). Окрім того, у сприйнятті М. Бернова Миколаїв постав не лише як військовий порт, а й як першокласна хлібна пристань. в місті працював «гігантських розмірів» елеватор, який з «дивовижною швидкістю» здійснював завантаження й розвантаження суден (Там само. С. 21).

Зупинився мандрівник у «Центральному готелі», чистому, комфортному, але занадто дорогому. З цього приводу він зауважує, що в Росії взагалі проживання дуже дороге і перевищує Австрію на 50 %, Німеччину на третину, а Францію і Швейцарію у чотири рази. Проте рівень обслуговування та комфорту значно вищий у Європі (Там само. С. 18–19).

На шляху з Миколаєва до Херсона М. Бернов переночував у Копанях, у єврейській корчмі: «Бруд класичний. Комахи. Бррр...» (Там само. С. 26). Шістьдесят верст виявилися важкими й сумними для подорожного: «Після такого шляху Херсон може здатися Парижем!» (Там само. С. 25).

Херсон Парижем все ж не здався. Як місто він справив на М. Бернова негативне враження: тропічна спека; вулиці є, але погано бруковані та брудні; дерев і, взагалі, рослинності мало; історичних пам'яток мало; живописні околиці відсутні; головною розвагою мешканців міста є карти; промисловості немає ніякої. Туристам він радить подивитися вулицю Суворівську, Катерининський собор, фортецю (від якої залишилися тільки вали), пам'ятники Г. Потьомкіну та Дж. Говарду, які справили на нього приємне враження (Там само. С. 27–32). Найбільше сподобалося М. Бернову Херсонське земське сільськогосподар-

ське училище, від якого він був просто у захваті: «Честь і слава херсонському земству! Честь і слава тому чудовому ставленню, яке я отримав у цьому мурашнику корисних прикладних знань» (Там само. С. 34–37). Проте, попри негативне враження про місто, подорожній відзначає, що в Херсоні мешкають приємні люди й серед них є чимало непересічних особистостей. Він зробив кілька цікавих візитів. Один — до директора Херсонського селянського банку О.О. Браунера, який у вільний час вивчав місцеву фауну (передусім птахів) і створив потужну орнітологічну колекцію опудал (Там само. С. 42–43). Також О. Браунер відомий тим, що зробив чималий внесок в теорію походження домашніх тварин і породоутворення.

Скадовка (садиба п. Скадовського). Не міг оминати М. Бернов маєтку відомого на Півдні України роду Скадовських, адже в Херсоні казали: «Бути в Херсоні і не побувати у Скадовського — все одно, що бути в Римі й не побачити папи» (Там само. С. 38). Мандрівник познайомився з хазяїном маєтку Георгієм Львовичем Скадовським (1847–1919) (рис. 2), який був найвідомішим представником херсонської гілки роду Скадовських з огляду на спектр і масштаби діяльності. Він був не лише поміщиком і великим землевласником, а й громадським діячем, вченим, організатором науки. До його наукових зацікавлень входили природничі дослідження, археологічні розкопки, музейна робота, також він активно займався опікою релігійних закладів (Чорноіваненко І.В. С. 149–173).

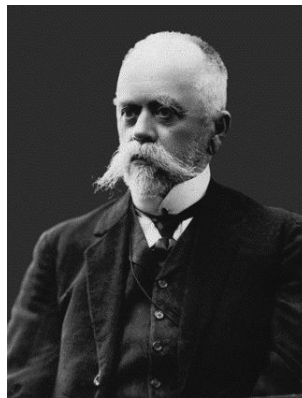

Рис. 2. Г. Скадовський.
Фото (Чорноіваненко І.В. 2015. С. 311).

М. Бернов визнає, що до особистого знайомства зі Г. Скадовським, наслухавшись про його статки та багатства, уявляв його таким собі «російським паном», який витрачає свої гроші якщо не за кордоном, то в Петербурзі, Москві чи Одесі. Утім він був здивований, що Георгій Львович постійно проживає у маєтку й успішно займається господарством і наукою. М. Бернов характеризує Г. Скадовського як поміщика й підприємливого ділка, який знається на сільському господарстві, якому подобається ця справа. «Більше б таких

поміщиків і не доводилося б нам жалітися на перехід маєтків до рук куркулів», — занотував подорожній (Бернов М.А., 1896. С. 39).

Г. Скадовський провів для М. Бернова екскурсію власними володіннями, супроводжувану міркуваннями про раціональність устрою господарства тощо. Також він продемонстрував свою археологічну колекцію. Георгій Львович, відомий в Російській імперії археолог, провів цілу низку розкопок на території своїх земель та першим розпочав масштабні дослідження на острові Березань (відкрив античний некрополь, а його знахідки й досі зберігаються та експонуються у Санкт-Петербурзі в Ермітажі). Саме знахідки з цих розкопок стали основою його особистої археологічної колекції (Чорноіваненко І.В. С. 149–173). Г. Скадовський досліджував переважно поховальні пам'ятки, тому колекція складалася в основному з предметів із могил кам'яного віку, скіфських, давньогрецьких і готських поховань. «Черепи, амфори, браслети, намиста, кільця, різного роду амулети ретельно розкладено по плічках, і кожна група супроводжується фотографією», — написав вражений мандрівник. Окрім того, М. Бернов відзначив, що хазяїн захоплюється фотографією, а створений ним фотоальбом пейзажів і портретів здався йому надзвичайно цікавим (Бернов М.А., 1896. С. 39–40).

«Малоросійська гостинність» господаря також прийшла до вподоби М. Бернову. Він із захопленням розповідає про обід і як там усе було смачно: «Усе своє, починаючи із копченостей, окосту, солінь та закінчуючи десертом. Усе це свіже й тому особливо смачне (Там само. С. 40). Надалі Г. Скадовський продовжив розважати гостя: «Вийшли після обіду на терасу. Навколо сад: акація, тамариси. На даху флігеля флегматично стоїть лелека..., видно монастир, побудований батьком Скадовського. Поблизу цього монастиря колись був палац, де Безбородько приймав Катерину Велику... Приїхав шарабан. Усією родиною поїхали в поле» (Там само. С. 39–40).

Свідчення М. Бернова є дуже цінними з огляду на те, що Білозерський маєток Скадовських на сьогодні вщент зруйнований.

Хотів М. Бернов зустрітися ще з одним мешканцем Скадовки — священником М. Потапенком — батьком відомого письменника-романіста Гната Миколайовича Потапенка (1856–1929). М. Бернов був особисто знайомий із письменником і планував завітати до його батька. Проте в цей час той перебував на Афоні (Там само. С. 40–41).

До Берислава мандрівник дістався пароплавом. Враження – типове південноукраїнське містечко, з пилюкою, літньою спекою, і якби не акація, то було б як у Сахарі. Тут він відвідав поліцію, голову та колишнього міського голову. Найбільш цікавим для М. Бернова став візит до колишнього

голови Г. Шила, який був нащадком запорозького козака, а його син одружився із представницею роду Скоропадських. Сімдесятирічний Г. Шило дуже сподобався гостю своєю ґрунтовністю, знанням історії краю («ходячий літопис») (Там само. С. 46–47).

У Бериславі М. Бернов винайняв собі заробітчанина з Чернігівщини носити ранець. Але той протримався недовго — йому важко було йти і він не витримував темпу ходи «маршера» (Там само. С. 48).

Далі була Каховка. «Берислав та Каховка закохано переглядаються через Дніпро. Берислав — Херсонська губернія, Каховка — вже Таврійська», — написав М. Бернов (Там само). Дістався подорожній до міста «плавучим мостом». Вразила його чудова місцева природа — плавні, пишна рослинність, широкий Дніпро. Побачив тут він чумаків, що відпочивали перед переправою. Каховку він схарактеризував як велике містечко з заводом, млинами й лісопилками (Там само).

Чаплинку М. Бернов сприйняв як велике село з доброю церквою, лікарнею, магазинами й шинками. Тут подорожньому було цікаво спостерігати за місцевими мешканцями, їхнім повсякденним життям (Там само. С. 51).

Асканія Нова (економія Чаплі, маєток Фальц-Фейнів). М. Бернов відвідав маєток «Таврійських Крезів» — Фальц-Фейнів, котрі були не лише найбільшими землевласниками та вівчарями Півдня України, а й одними з найбагатших поміщиків Російської імперії. Колосальний капітал Фальц-Фейнів — це, на думку М. Бернова, результат терпіння, праці, умінь, знань та удачі трьох поколінь роду (Там само. С. 52). Він захоплюється Фальц-Фейнами та їхніми капіталами й подає статистичні дані про статки родини (Там само. С. 57–58).

Фальц-Фейни гостинно зустріли мандрівника. Федір (Фрідріх) Едуардович (1863–1920) (рис. 3)

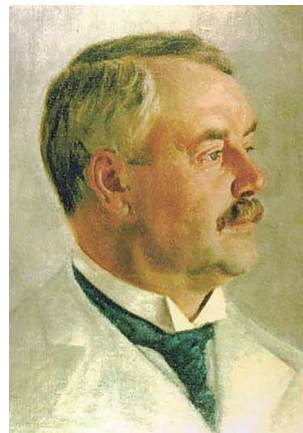

Рис. 3. Ф. Фальц-Фейн. Портрет (Задерейчук А.А., Климов В.В. Создавая рай...: История рода Фальц-Фейнов. Современные фото и рисунки Климова В. Херсон: Наддніпряночка 2014. 208 с., илл.)

та його мати Софія Богданівна (1835–1919) (рис. 4) справили на нього найпозитивніше враження — симпатичні, інтелігентні, розумні, освічені, тактовні, прості, гостинні люди (Там само. С. 53). Софія Богданівна Фальц-Фейн відіграла певну роль в житті М. Бернова, профінансувавши видання його записок.

Рис. 4. С. Фальц-Фейн. Фото (Задерейчук А.А., Климов В.В. Создавая рай...: История рода Фальц-Фейнов. Современные фото и рисунки Климова В. Херсон: Наддніпряночка, 2014. 208 с., илл.)

Одразу гостя запросили на обід, що відбувався у величезній столовій, за столом, розрахованим на сорок осіб. Масштаби вразили М. Бернова. На обіді, окрім членів родини Фальц-Фейнів, були присутні двадцять офіцерів козачого полку, який йшов на маневри до Криму, та ще кілька гостей. Обід був розкішним — прекрасно сервірований стіл, лакеї у фраках, вишукані вина, французька кухня. Прислужував під час обіду чорношкірий африканець з Сенегалу, а під час десерту для розваги гостей до зали привели ручного леопарда Лінду (Там само. С. 54–55).

Надалі господарі влаштували екскурсію ботанічним садом, розташованим посеред степу. Ввечері відбувся концерт, танці та катання на «трійках». Але найбільше М. Бернова вразив заповідник, розташований на величезних степових просторах, слава про який вже ширилася імперією. Мандрівник із захопленням розповідає, що Федору Едуардовичу Фальц-Фейну вдалося акліматизувати цілу низку екзотичних тварин. Зокрема, він побачив на пасовищах стада антилоп, верблюдів, спостерігав, як бігають страуси, зебри, «шмигають» патагонські зайці та кенгуру, в'ють гнізда папуги тощо. Подорожній підкреслив, що все це не якась панська забава, а цілий науковий

заклад, де проводяться дослідження та експерименти (Там само. С. 56–60). Публікації про відвідини М. Берновим заповідника сприяли його популяризації в Європі та світі⁴³.

Крім того, Фальц-Фейни відвезли М. Бернова та інших гостей на екскурсію до свого маєтку у Преображенці. Там він побачив палац в стилі *miramare* (французька неокласика) на шістдесят кімнат, із розкішним інтер'єром, проте відзначив, що єдиний стиль тут не витримано. Утім там було кілька творів І. Айвазовського та Р. Судковського, чудові роялі тощо (Там само. С. 61).

З Преображенки, незважаючи на заперечення гостинних хазяїв, М. Бернов відправився до Перекопу разом із 1-м Донським козачим полком (Там само. С. 64). З Перекопу він повідомляв про шлях на Крим у «*Le Petit Journal*» (Париж), позаштатним кореспондентом якого він був. Ця новина була передрукована іншими французькими газетами (16.08.1895)⁴⁴.

Подальша подорож Кримом сприяла розширенню кругозору М. Бернова, його студюванню історії регіону, арабської мови та вивченню Корану, розпочатими ще під час підготовки подорожі Іспанією та Північною Африкою. Це стало йому в нагоді у наступній подорожі Балканами та Туреччиною. Франкомовна преса Стамбулу влітку 1896 р. писала про приїзд відомого мандрівника, серед іншого згадала його щойно видані в Росії записки про подорож Південною Україною та Кримом. Додавалися зображення та опис зовнішності М. Бернова: «високий темноволосий молодий чоловік, 31-го року, із симпатичними манерами та вимовою, з трохи м'яким і співучим голосом, характерним для російського акценту»⁴⁵ (рис. 5).

Щира зацікавленість сучасністю, історією, традиціями етнічно строкатого населення, пам'ятками Півдня України, широка ерудиція та досвід попередніх подорожей дозволили М. Бернову зафіксувати у своїх записках унікальний та неповторний образ по суті новоприєднаних провінцій Російської імперії. Південна Україна у автора — це економічно перспективний, швидкозростаючий регіон з багатими ресурсами й строкатим (етнічно та соціально), підприємливим населенням. Щось на зразок США.

Записки М. Бернова про подорож Південною Україною та Кримом як історичне джерело, на наш погляд, містять чимало корисної та цікавої інформації для дослідників історії регіону кінця XIX ст., історії пішохідного туризму тощо. Основний фокус уваги М. Бернова концентрується на людині та її повсякденні, живе спостереження іноді призводять до розвіювання тогочасних стереотипів щодо окремих етнічних груп. Спілкувався він

⁴³ *Le Petit Journal*. 16.08.1895. P. 3; *La Liberta*. 16. 08.1895. P. 4.

⁴⁴ *Ibid.*

⁴⁵ *Stamboul*. 26.06.1896. P. 6.

Рис. 5. М. Бернов, 1896 р.
Малюнок (Stamboul. 26. 06. 1896. Р. 6)

і з простими людьми, однак намагався зустрічатися з місцевою адміністрацією, чиновниками, військовими, відомими особами, науковцями. Залишив М. Бернов цікаві описи про відвідини маєтків найзаможніших поміщицьких родин Південної України — Скадовських та Фальц-Фейнів. Серед іншого, мандрівник фіксує і український (зокрема козацький) складник у культурі, історії та населенні регіону.

На відміну від Європи, на Півдні України Михайла Бернова завжди визнавали за «пана» («барина»). Для М. Бернова характерним є імперський стиль мислення, використання принизливих назв етносів і територій, що було узвичаєно в Російській імперії кінця ХІХ ст. Водночас він фіксує корупцію та самоуправство місцевої влади. Природу регіону мандрівник часто-густо порівнює із пейзажами різних куточків Європи, Північної Африки та інших «російських» губерній. Також він прагнув подивитися місцеві пам'ятки архітектури, історії, археології, мистецтва, музеї, театри.

В цілому мандрівник вважав Південь України регіоном непривабливим для туризму через літню спеку, пил, нерозвинену інфраструктуру тощо.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

- Андреев В., Андреева С., Каряка О. Михайло Бернов як піонер пішохідного туризму: подорож Іспанією та Алжиром (Частина І. Іспанія. Листопад 1893 р. — лютий 1894 р.). *Київські історичні студії*. 2021. 2(13). С. 58–66.
- Андреев В., Андреева С., Каряка О. Михайло Бернов як піонер пішохідного туризму: подорож Іспанією та Алжиром (Частина ІІ. Алжир. Лютий — травень 1894 р.). *Київські історичні студії*. 2022. 1(14). С. 8–19.
- Афанасьев-Чужбинський О.С. Подорож у Південну Росію / пер. з рос. Абрамової Т.О. Дніпропетровськ: Січ, 2004. 469 с.
- Бернов М.А. Из Одессы пешком по Крыму. Письма русского пешехода. Санкт-Петербург: Типография Глазунова, 1896. 218 с.
- Бернов М.А. Испания, Алжир и Сахара. Путевые очерки. Санкт-Петербург: Типография П.О. Облонского, 1899. 256 с.
- Бойко А.В. Досліді історії Степової України: наукові студії : у 2 т. Запоріжжя: АА Тандем, 2021. Т. 1: 1988–1999. 400 с.; Т. 2: 2000–2010. 396 с.
- Голоцван К.В. Становление массового туризма в России в конце XIX — начале XX века (Крым, Кавказ, Волга): автореф. дис. на соискание наук. степени канд. ист. наук: 07.00.02. Москва, 2009. 24 с.
- Задерейчук А.А. Внесок роду Фальц-Фейнів у соціально-економічний та суспільно-політичний розвиток Півдня України: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Таврійський національний університет ім. В.І. Вернадського. Сімферополь, 2009. 291 с.
- Каряка О.В. Ольвія Понтійська як античне місто: історія дослідження внутрішньої структури та планування (кінець ХVІІІ — перша третина ХХ століття): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Дрогобич, 2018. 312 с.
- Чорноіваненко І.В. Рід Скадовських у соціокультурному житті Південної України: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Херсон. 2015. 362 с.

REFERENCES

- Andryeyev, V., Andryeyeva, S., & Kariaka, O. (2021). Mykhailo Bernov yak pioner pishokhidnoho turyzmu: podorozh Ispaniieiu ta Alzhyrom (Chastyina I. Ispaniia. Lystopad 1893 r. — liutyi 1894 r.) *Kyivski istorychni studii (Kyiv Historical Studies)*, 2 (13), 58–66 [in Ukrainian].

- Andryeyev, V., Andryeyeva, & Kariaka, O. (2022). Mykhailo Bernov yak pioner pishokhidnoho turyzmu: podorozh Ispaniieiu ta Alzhyrom (Chastyna II. Алжир. Лютий-травень 1894). *Kyivski istorychni studii (Kyiv Historical Studies)*, 1 (14), 8–19 [in Ukrainian].
- Afanasiev-Chuzhbinskyi, O. S. (2004). Podorozh u Pivdennu Rosiiu. Dnipropetrovsk: Sich [in Ukrainian].
- Bernov, M. A. (1896). Iz Odessy peshkom po Krymu. Pisma russkogo peshekhoda. Sankt-Peterburg: Tipografia Glazunova [in Russian].
- Bernov, M. A. (1899). Ispaniia, Alzhir i Sahara. Sankt-Peterburg: Tipografia P. O. Oblonskogo [in Russian].
- Boiko, A. V. (2021). Doslidy istorii Stepovoi Ukrainy: naukovi studii: u 2 t. Zaporizhzhia: AA Tandem, 2021, T. 1: 1988-1999; T. 2: 2000–2010 [in Ukrainian].
- Golotsvan, K. V. (2009). Stanovlenie massovogo turizma v Rossii v kontse XIX — nachale XX veka (Krym, Kavkaz, Volga). (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Moskva [in Russian].
- Zadereichuk, A. A. (2009). Vnesok rodu Falts-Feiniv u sotsialno-ekonomichni ta suspilno-politychni rozvytok Pivdnia Ukrainy (*Candidate's thesis*). Simferopol [in Ukrainian].
- Kariaka, O.V. (2018). Olviia Pontiiska yak antychne misto: istoriia doslidzhennia vnutrishnoi struktury ta planuvannia (kinets XVIII — persha tretyna XX stolittia) (*Candidate's thesis*). Drohobych [in Ukrainian].
- Chornoivanenko, I. V. (2015). Rid Skadovskykh u sotsiokulturnomu zhytti Pivdennoi Ukrainy. (*Candidate's thesis*), Kherson [in Ukrainian].

Дата надходження статті до редакції: 31.08.2022 р.

Creative Commons Licenses: Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0)